

SZATMÁRI ÁRON

Nyomtatott irodalom kéziratban

Humanista poézis, időmérték és magyar ritmus

Bogáti Fazakas Miklós 66. zsoltárában

„...ad ortus / solis ab Hesperio cubili”
(Horatius)

Az irodalomtörténet egyre nagyobb figyelmet fordít a médiumok használatának társadalomtörténetére, arra a folyamatra, ahogyan az íráshasználat nyomtatott és kéziratossá változta elkülönülő irodalmi nyilvánosságokat hozott létre, magával vonva a műfajok, regiszterek, megszólalásmódok, íráshasználati stratégiák szétválását.¹ A költészet esetében e mediális kettősségnek metrikai vonatkozása is volt, ez alapján használta Horváth Iván a metrumszociológia kifejezést a 16. századi magyar nyelvű költészet történeti poétikai elemzésekor.²

A 16. századi magyar metrumkincs – Horváth Iván szerint – két, mediálisan és politikailag is elkülönülő kánonra osztható. Az arisztokratikus regiszter létmódja a kéziratosság volt, az ide sorolható költészet (az elsősorban Balassi Bálint nevéhez köthető szerelmi líra) pedig egészen más metrikai konvenciókat követett, mint a nyomtatásban is megjelenő populáris-hivatalos regiszter, és e kettő alig érintkezett. A Balassi-féle költészet jellemző versformája az összetettebb, hierarchizáltabb strófa és a zártság felé elmozduló, lírai kompozíció. Horváth Ivánt idézem:

„a nyomtatásban is megjelent, nemcsak népszerű, hanem hivatalosnak is mondható versanyagból [...] mily kevés volt metrikai hatással Balassira [...]. Bizonyos elégtétellel állapíthatjuk meg, hogy a kontraszelekció, az elutasítás kölcsönös volt: a sokversű, tehát a költészettel nemcsak

alkalmilag foglalkozó 16. századi költők közül Balassi volt az egyetlen, akinek nem jelent meg verse századában.”³

Tanulmányom egy másik „sokversű, tehát a költészettel nemcsak alkalmilag foglalkozó 16. századi költőt” mutat be, akinek a legtöbb verse nem jelent meg nyomtatásban. Az antitrinitárius Bogáti Fazakas Miklós költészete azonban éppen a hivatalos-populáris regiszterhez kötődik: költői életműve zsoltárparafrázisokból és históriás énekekből áll. Ezek a műfajok a 16. századi nyomtatott költészet reprezentatív műfajai. Bogáti Fazakas metrikai kánonjából a Balassi Bálint szerelmes költészetét jellemző versszaktypusok teljességgel hiányoznak. *Psalterium Davidis* című zsoltárfordítása a nyomtatott-populáris regiszter metrikai konvenciót követi, egy olyan metrum-ideált, melyet az azonos rímek, az izometria, a narratív, vagyis „non-lyrique” képletek urálnak.⁴

Bogáti Fazakas költészetét abban a regiszterben helyezi el, melyet Szenci Molnár Albert a *Psalterium Ungaricum* előszavának verstani fejtegetéseiben – a „Kis Magyar” *De vulgari eloquentiában* – „köz mód”-nak nevez.⁵ Bogáti Fazakas zsoltárkönyvfordítására a Szenci Molnár által kárhozott izorímelés és az azonos szótagszámú sorokból építkező strófák jellemzőek, ugyanakkor e metrikai viszonylatok közt a legnagyobb variabilitásra törekedett: kilencven különböző dallamot, körülbelül ugyanennyi versformát és majdnem százötven különböző nótajelzést használt fel.⁶

¶ 1. A magyar szakirodalomban lásd elsősorban a Tóth Zsombor által kijelölt kutatási irányt: TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratossági nyilvánosság Cserei Mihály (1667-1756) írás- és szöveghasználatában*, Irodalomtörténeti füzetek 178 (Budapest: reciti, 2017); TÓTH Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében: Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Humanizmus és reformáció 41 (Budapest: ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet, 2023). ¶ 2. HORVÁTH Iván, „Magyar ritmus”, *Alföld* 51, 2. sz. (2000): 3–21. ¶ 3. Uo., 14. ¶ 4. SZIGETI Csaba, *Magyar versszak* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 83. ¶ 5. SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum – Kis*

katekizmus (Herborn, 1607), tan. P. VÁSÁRHELYI Judit, hasonmás kiadás, Bibliotheca Hungarica antiqua 46 (Budapest: Balassi Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2017), 11v. A népnyelvű költészetben belüli három mód elkülönítése kísértetiesen emlékeztet Dante művének hasonló fejtegetésére, noha a szakirodalom eddig nem mutatott ki közvetlen hatást Dante és Szenci Molnár között. ¶ 6. BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Psalterium: Magyar zsoltár*, szerk. GILICZE Gábor és [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, tan. DÁN Róbert (Budapest: Magyar Helikon, 1979), 262; SZATMÁRI Áron, „Szóbeliség, kéziratosság és a nyomtatott könyv Bogáti Fazakasnál”, *Keresztény Magvető* 129 (2023): 206–219, 209.

Ha a kötet – és nem az egyes versek – szintjén megvalósuló variabilitást vesszük szemügyre, akkor mégiscsak találunk kapcsolódásokat Bogáti Fazakas és a Szenci Molnár által preferált költészet között.

A *Psalterium Davidis* szerzőinek tartott címadása szerint Bogáti Fazakas a zsoltárokat „különb-különb magyar ékes nótákra” fordította.⁷ A szóhasználat érdekesen reagál Szenci Molnár pár évtizeddel későbbi fordításának címlapjára („*franciai nótáknak* és verseknek módjokra most újonnan *magyar* versekre *fordítottak* és rendeltettek”) és előszavára („ékesb verseket”, „*különb* formán”, „az zsoltárok százharminc *különböző nótákra* vadnak”).⁸ Mivel az előszó tanúsága szerint Szenci Molnár nem ismerte az első teljes, magyar nyelvű, verses zsoltárkönyvfordítást (Bogáti Fazakas pedig nem utalhatott a halála után kiadott műre), közös forrásvidéket, szellemi inspirációt kell feltételeznünk. A Bogáti-féle címben megjelenő „ékes” kifejezés mintha jelezne annak az irodalmi programnak a jelenlétét, amely fontosnak tartja az elokúció alkalmazását a népnyelvű, bibliai énekszerzés esetében is. Szenci Molnárnál a minta maga a genfi zsoltárkönyv Théodore de Bèze-ig visszavezethető zsoltárfordítási programja, melynek egyébként van 16. századi, magyar nyelvű recepciója: Balassi Bálint néhány zsoltárparafrázisa, illetve az Ó, Izrael, szerető népem... kezdetű tízparancsolat-ének.⁹

Programját tekintve talán nem is áll olyan meszsze Bogáti Fazakas fordítása Szenci Molnár humanista mintákat követő *Psalterium Ungaricum*-ától, noha metrikai kánonját, felhasznált versformáit, irodalmi mintáit tekintve alig van átfedés a két költészet között. Tegyük fel, hogy a metrikai-poétikai regiszter megválasztása is programszerű volt Bogáti Fazakas részéről. A 16. század végén alkotó antitrinitárius teológus-költő a populáris regiszter használatában láthatta az esélyét annak, hogy a poétika és metrika terén megvalósuló *varietas* ellenére fordítása liturgikus vagy egyéb kegyességi funkciót is betöltsön, és a tágabb olvasókö-

zönséghez is eljutva akár éppen az ő fordítása legyen a „Magyar Zsoltár”.¹⁰

A *Psalterium Davidis* ennek ellenére nem vált a nyomtatott nyilvánosság részévé, aminek leginkább egyházpolitikai okai voltak. Bogáti Fazakas munkásságával szorosan kapcsolódott a páratlan szellemi teljesítményt felmutató erdélyi nonadorantizmushoz, és az irányzat mellett Dávid Ferenc bebörtönzése és halála után is kitarzott. Így – más nonadorantista művekhez hasonlóan – a *Psalterium Davidis* nyomtatására nem nyílt mód sem Bogáti Fazakas életében, sem később.¹¹

A kinyomtatás hiánya több fontos következménnyel járt. A nyomtatás nagyszámú identikus szövegváltozatot hoz létre, így az újabb kiadások vagy a nyomtatást követő kéziratok másolásai általában valamelyik korábbi szövegváltozathoz gravitálnak, vagyis korlátozottak a kéziratvariációk lehetőségei (ezt a forrástípust hívja Pap Balázs kézirat₂-nek). Másrészt a nyomtatás általában letakarja, eltünteti, akár fizikailag is megsemmisíti a nyomtatott-ságot megelőző (Pap Balázs tipológiájában kézirat₀-nak nevezett) kéziratokat. A kéziratosság harmadik típusa (kézirat₁) nem egy köztes állapotot jelöl, hanem „olyan kéziratosságot, mely kizárólag kéziratokon alapul, vagyis a hagyományozódást nem szakítja meg egy, az öröklődést lényegesen hatékonyabbá tevő [...] nyomtatott állapot”.¹²

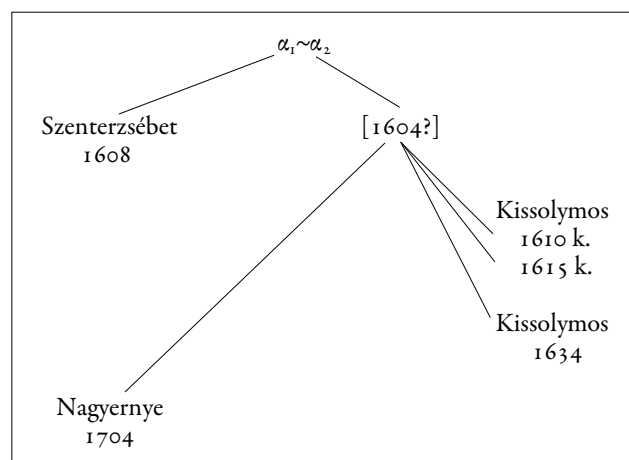
Ebből következik a Bogáti-filológia egyik sajátossága: mivel a *Psalterium Davidis* csak a szerző halála után másolt kéziratokban maradt fenn, és vélhetően a szerző életében nem volt esélye annak, hogy a művet kinyomtassák, így nem kizárható annak a lehetősége, hogy a szerzői kéziratköteg lezáratlan maradt, alkalmasint több szerzői változatot is tartalmazott. Sőt, erre több jel is utal: a szerzői átdolgozások a szöveghagyomány különböző pontjain bukkannak fel, mintha a lezáratlan kéziratkötegből a másolók alkalmilag hol az egyik, hol a másik változatot

¶ 7. Lásd a *Péchi Simon-énekeskönyv* címlapját: Kolozsvár, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, MsU 1729; STOLL Béla, szerk., *A magyar kéziratok énekeskönyvei és versgyűjteményei bibliográfiája (1542–1840)*, 2. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 33. sz. ¶ 8. SZENCI MOLNÁR, *Psalterium Ungaricum...*, 111–v. A kiemelések tőlem – Sz. Á. ¶ 9. Bogáti Fazakas ez utóbbit választotta nótajelzésül a 119. zsoltár fordításához. Lásd erről a zsoltár közlése elé írt kísérőtanulmányomat: SZATMÁRI ÁRON, „Bogáti Fazakas Miklós 119. zsoltára”, *Verso* 5, 1. sz. (2022): 95–111, 96–102, doi:10.15170/VERSO.5.2022.1.95-111. ¶ 10. Lásd ugyancsak Bogáti Fazakas zsoltárfordításának címlapját. ¶ 11. ETLINGER Mihály és SZATMÁRI ÁRON, „Unitárius

Psalterium-fordítások”, in *Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván és mások (Budapest: Gépeskönyv, 2020–2022), <https://f-book.com/mi/index.php?kules=Szatm%C3%A1ri%20%C3%81ron&chapter=1003ET-LIUNIT>. Bogáti Fazakas életrajzát lásd: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Bogáti Fazakas Miklós életének főbb eseményei”, in BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Históriás énekei és bibliai parafrázisai („Énekek éneke”, mózesi diadalversek, „Jób könyve”) 1575–1598*, szerk. ÁCS Pál és mások, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 13/A, 433–470 (Budapest: Balassi Kiadó, 2018). ¶ 12. PAP Balázs, *Históriák és énekek* (Pécs: Pro Pannónia Kiadó, 2014), 63.

választanak ki. Vagyis nemcsak hogy nem ismerünk Bogáti-autográfot, de rögtön többet is feltételeznünk kell.¹³

A Bogáti Fazakas-zsoltárok szövegagyományának vázlatát az 1. ábra mutatja be, feltüntetve a szemléltetés szempontjából fontos kéziratok másolásának idejét és helyét.

1. ábra

A *Psalterium Davidis* a 17. század során elsősorban szombatos környezetben másolódott, többnyire szombatos gyülekezeti énekeskönyvek zsoltárrészeként.¹⁴ Az ábra azt érzékelteti, hogy a Kissolymoson készült kódexek nem másolhatták egymást, ugyanakkor szinte biztosan nem autográfot másoltak. A Bogáti-kutatás az 1610 körüli másolat, a *Péchi Simon-énekeskönyv* szövegét tartja a legmegbízhatóbbnak, az eddigi szövegkiadások is ezen alapulnak, noha az ábra is mutatja: a többi kissolymosi másolat vagy épp az 1704-es kódex is jelentős szövegkritikai értékkel bír, a *Péchi Simon-énekeskönyv* egyértelmű hibáit ezek segítségével lehet kiigazítani.

További anomáliát okoz az, hogy az 1607–1608-ig másolt *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*¹⁵ szövegváltozata jelentősen eltér a kissolymosi forrásokétól, noha egyébként Szenterzsébet Kissolymostól hat kilométerre

fekszik, és mindkét településen jelentős szombatos irodalmi tevékenység zajlott a 17. század első évtizedeiben.¹⁶ Egy újabban előkerült forrás valószínűsíti, hogy Bogáti Fazakas Miklós 1592-ben hunyt el.¹⁷ Élete utolsó éveit Kornis Farkas (szintén nem túl távol fekvő) homoród-szentpáli birtokán és Kolozsvárott töltötte. Homoród-szentpálon, Korniséknál Péchi Simon későbbi erdélyi kancellár is megfordult, aki 1606-ban foglalta el szenterzsébeti birtokát, és a szakirodalom elképzelhetőnek tartja, hogy általa jutottak el a Bogáti-autográfok Szenterzsébetre.¹⁸ Mindez megerősíti a régi tételt: a térbeli és időbeli közelség nem jelenti egyszersmind a szövegállapotok közelségét, és *vice versa*.

Bogáti Fazakas Miklós *Psalteriuma* poétikai kialakításánál és használatánál fogva is a gyülekezeti éneklés műfajaihoz és így a nyomtatott nyilvánosság olvasási és szövegalkotási módjaihoz kapcsolódik. Noha a szövegek auktoritása erős, és ennek egyik forrása éppen a szerzői auktoritás jelenléte (erről a kéziratok címlapjai tanúskodnak), a nyomtatott énekeskönyvekhez hasonlóan a másolók a használat szempontjait is érvényesítik: gyakran igazítanak a metrumon, a nehezen felfejthető nótajelzéseket ismerősebbre cserélik és a nehezen érthető szavakat vagy sorokat átírják. Ha a két szempont: a szöveg pontos reprodukciójának, illetve használhatóságának szempontra ütközik, akkor a kettőnek az ötvözte hozza létre az adott szövegállapotot. Az, hogy milyen arányú az ötvözet, a másolók profiljától függ. Viszont van egy közös tulajdonsága a Bogáti-zsoltárkönyv másolóinak: ügyelnek az általuk létrehozott szövegek metrikai konzisztenciájára. Ez persze szintén történhet a praktikum jegyében, de egy feltételezett szerzői intenció megőrzésének vagy visszaállításának jegyében is.¹⁹

Ha a Bogáti-zsoltárok utóéletét a Balassi–Rimay-féle szerelmi költészet által inspirált, jóval pajkosabb kéziratossághoz hasonlítjuk, akkor persze nem találkozunk a szövegek eltulajdonításának, kölcsönzésének, használatának ott tapasztalt szabadságával. De azt a statikusságot

¶ 13. ETLINGER Mihály és SZATMÁRI Áron, „Bogáti-parafrazisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezeti, hagyományozódás”, in *Szöveg, bordon, közösség: Olvasókörös és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban (Fiatalok konferenciája 2015)*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel és MARÓTHY Szilvia, 97–111 (Budapest: Reciti, 2016), 103.

¶ 14. SZATMÁRI Áron, „Bogáti nyomtatásban: A *Psalterium* és az unitárius énekeskönyvek”, *Keresztény Magvető* 124 (2018): 48–65, 52–56. Ezt a kéziratot nyilvánosságot mutatja be Újlaki-Nagy Réka angolul megjelent monográfiája: Réka Tímea ÚJLAKI-NAGY, *Christians or Jews? Early*

Transylvanian Sabbatarianism (1580–1621), Refo500 Academic Studies 87 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2022).

¶ 15. STOLL, *A magyar kéziratosság...*, 22. sz. ¶ 16. MOLNÁR Dávid, „A korai szombatos gyűjtemények másolóiának identitása”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 33, új folyam, 2 (2017): 45–54, 52.

¶ 17. Lovas Borbála adata 2023. szeptember 9-én *A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében* című konferencián tartott előadásában.

¶ 18. Vö. DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon, Humanizmus és reformáció* 13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 101, 138.

¶ 19. Bővebben: SZATMÁRI, „Szóbeliség, kéziratosság...”, 210–217.

sem látjuk, amely a nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvek szövegeit jellemzi.²⁰ Bogáti Fazakas zsoltárfordításainak szövegahagyománya mindkét médium használatának jegyeit magán viseli. Egy alapvetően a nyomtatottsághoz kötődő műfaj került a kéziratossá nyilvánosság közegébe, s a kéziratosság mediális adottságaiból következően létrejött valamiféle nyitottsága a szövegeknek. A másolók alkotóan, kreatívan nyúltak Bogáti Fazakas zsoltáraihoz, de ami még ennél is fontosabb: a kéziratosság ezt a kreativitást látni is engedi.

A 66. zsoltár fordítása jól szemlélteti, miként lép jegyeségre a liturgikus-populáris költészet igénye a humanista poézis eszményével Bogáti Fazakas Miklós *Psalterium Davidis*-ában, és ennek milyen metrikai és textológiai következményei vannak. A zsoltár nótajelzése (Trochaicum: Úristen néz most mireánk) ismeretlen énekre utal, az első szava viszont könnyen dekódolható: a vers metrikai mintája valamilyen trochaikus dallam vagy szöveg. A metrikus dallamokra a 16. századi magyar költészetben persze általában szótagszámláló magyar versek íródtak, a metrum által megszabott szótagszám és legfeljebb a cezúra vált egyedül meghatározóvá. Így lett az aszklépiadészi sorból felező tizenkettes, a szapphói sorból 5+6-os osztású tizenegyes, a különböző jambikus és trocheusi képletekből pedig szintén valamilyen iskolásan tagolt szótagszámláló sor – mindez többnyire izorímeléssel kiegészülve.

Bogáti Fazakas is használt metrikus dallamokat, és ő is mindig időmérték nélküli, szótagszámláló verseket írt rá. Johannes Honterus *Odae cum Harmoniis* című, metrikus dallamokat tartalmazó kiadványában van „trochaicum” elnevezésű tétel.²¹ A 66. zsoltár első ránézésre tizenöt szótagos sorai megfelelnek ennek, vagyis akár Honterus kiadványa is lehetett a dallam forrása. Már csak azért is inkább itt, a humanista módon értelmezett antik időmértéknél érdemes keresgélni, mivel Bogáti Fazakas Miklós 66. zsoltára éppenséggel időmértékes vers. De nem a trocheusi versmérték valamiféle szótagszámláló átértelmezése, hanem valódi, rövid és hosszú szótagokat megfelelő rendbe állító, időmértékes vers, melyből nem sokat ismerünk a 16. századi magyar

költészetben. Strófája három csonka, vagyis katalektikus trocheusi tetrameterből áll:

— U | — U | — U | — U | — U | — U | — U | U
 — U | — U | — U | — U | — U | — U | — U | U
 — U | — U | — U | — U | — U | — U | — U | U

A tanulmány végén olvasható a zsoltárfordítás teljes szövege. A sorok kétharmada hibátlanul valósítja meg a metrikai képletet, de gyakran még ott is megmaradt a trochaikus lejtés, ahol a metrum által előírt trocheus vagy spondeus helyett más versláb áll.²² Különösen szép lejtésű a 31–32., 45–48. és 69–70. sor, érdemes ízlelgetni a régi magyar időmérték eme finom példáit.

Ám Bogáti Fazakas versének metrikai elemzése ebben még nem merül ki. A trochaikus verselésből következik, hogy a sorok szótagszáma kötött: a katalektikus tetrameter tizenöt szótagos sorokat hoz létre. Bogáti Fazakas a saját sorait rímmel is ellátta: a rímek három-három sort fognak össze egy strófába, vagyis minden strófa három egyforma, tizenöt szótagos sorból áll. Így a 66. zsoltár, miközben teljesen megfelel a trochaikus verselés tanakönyvi képletének, rímekkel kiegészülve teljesen jól érzi magát a „rég magyar versek” között is, vagyis a szótagszámláló, izostrofikus, rímes magyar ritmusok közt.

A vágáns szemléletű szótagszámláló sorok ráadásul szeretnek cezúrával megjelenni, ami a 66. zsoltárban sincs másképp. A sorok nyolcadik szótagja után rendre (kivétel nélkül) találunk cezúrát, időnként pedig rímeket is. Sokszor a hetes félsorokkal rímelnek, de gyakori képlet a keresztrím is (példának lásd a 3. strófát), aminek szintén nem találjuk párját Bogáti Fazakas életművében. Van tehát egy erős tendencia a versben, amely az izometria megbontása, a nyolc és hét szótagos sorok váltakozása felé mutat. Az időmértékes verselés nyelvén ez úgy fejezhető ki, hogy a versben kétféle kólon: teljes és csonka, azaz akatalektikus és katalektikus trocheusi dimeter váltakozik. Az alábbi ábra a vers metrumának többféle értelmezését mutatja be. Balra látható az időmértékes értelmezés a kétféle kólon váltakozásával, jobbra a nyolcas és hetes kissorok váltakozásából álló képlet a leggyakoribb rím-képlet feltüntetésével.

20. A jelenségről lásd Pap Balázs nemrég megjelent monográfiáját: PAP Balázs, *Sztemmák: Kéziratok és nyomtatványok a 16. századi magyar protestáns költészetben* (Budapest: reciti, 2023). 21. Lásd a XIX. számú, „Trochaicum Dicolon” elnevezésű tételt: JOHANNES HONTERUS, „Zenei tételi (1548)”,

in CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*, 211–233 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 231. 22. Azokról a helyekről nem is beszélve, ahol a szótag hosszúsága vélhetően eltért a mai sztenderd ejtéstől.

— U — U — U — U 8a
 — U — U — U U 7b
 — U — U — U — U 8a
 — U — U — U U 7b
 — U — U — U — U 8a
 — U — U — U U 7b

Ugyanakkor a katalektikus sor végén bekövetkező nagyobb szünet és a nyolcas sor rímelésének bizonytalansága miatt erősen ott munkál a tizenöt szótagos nagysor érzete is a háttérben, ez pedig megfelel annak, ahogyan a trochaikus dallamot általában átértelmezik a 16. századi magyar verselők.

— U — U — U — U || — U — U — U U 15A (8+7)
 — U — U — U — U || — U — U — U U 15A (8+7)
 — U — U — U — U || — U — U — U U 15A (8+7)

Ha innen nézem, időmértékes, ha onnan, akkor szótag-számláló, ütemhangsúlyos, rímes vers – ezt hívják szimultán verselésnek. A metrum lényege a kétarcúság, amit a kettős nótajelzés is implikál: Bogáti Fazakas úgy írt időmértékes verset, hogy közben meghagyta a lehetőségét, hogy a korabeli magyar olvasó a populáris-hivatalos regiszter metrumideálja, az izostrofikus vers, azaz a „köz mód” felől olvassa.

Az azonos rímekhez és egyszerű szótagszámláláshoz szokott másolóknak még így is gondot okozott a metrum felfejtése, hiszen az első strófa több forrásban, köztük a *Péchi Simon-énekeskönyv*ben is ebben a metrikailag hibás formában olvasható:

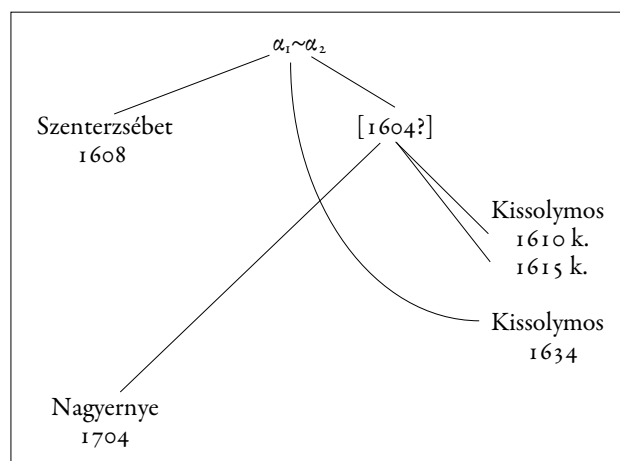
„Szentek, ez földön ha vattok,
 napkeletre vagy napeseti földre laktok,
 innen az nagy mezőn,
 túl az vízen,
 valahol országban laktok,
 Úrnak hálát adjatok!”

Itt sem a rímek, sem az időmérték, sem a szótagszám nem stimmel. Mivel a legtöbb forrás ugyanezt a hibás alakot hozza, kellett lennie egy ősmásolónak, aki összezavarta a dolgokat. Az ősmásoló valószínűleg nem tudta

dekódolni a nótajelzéseket. Vélhetően a *Psalterium Davidis* világról egyébként teljesen idegen a–b rímnyitást sem ismerte föl, ezért a legkézenfekvőbb módon járt el: azonos rímre kifutó sorokat próbált összerakni, de legalábbis páros rímekben gondolkodhatott. Könnyű lenne rekonstruálni az eredeti alakot, a szótagszám alapján csak át kellene rendezni néhány szintagmát a belső sorokban. Ám ezúttal nincs szükség a textológus invenciózus és önkényes beavatkozására, ugyanis van egy kódex, amely metrikailag ép és hibátlan változatot tartalmaz. Az 1634-ben másolt *Mátéfi János kódex*ében²³ ebben az alakban olvasható az első strófa:

Szentek ez földön ha vattok,
 napkeletre, nagy mezőn,
 vagy napeseti földre laktok,
 innen és túl a' vízen,
 valahol országban laktok,
 Úrnak hálát adjatok!

A *Mátéfi János kódex*e nem túl megbízható forrás, számos átköltést, a másolótól származó sajátos megoldást és egyszerűsítést találhatunk benne.²⁴ Ám a bemutatott szem-ma alapján adott esetben lehetséges, hogy egyedül nála találjuk meg a szerzői alakot. Viszont azt is figyelembe kell venni, hogy a többi kézirat ugyanazt a metrikailag hibás alakot hozza, aminek létrejöttét az előbb egy ősmásoló számlájára írtam.

2. ábra

23. STOLL, *A magyar kéziratok...*, 39. sz. 24. VARGA Réka, „Mátéfi János és a szombatos szöveggyománny”, in *Vers: Verstan, poétika, trópusok a 15–17.*

századi Európában (Fiatalok konferenciája 2013), szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes és mások, Arianna könyvek 7, 119–129 (Budapest: reciti, 2014).

Ha feltesszük, hogy nem a *Mátéfi János kódexe* másolója hajtotta végre ezt az ügyes javítást (én illet biztosan nem feltételeznék róla, az ő javításai mindig az egyszerűsítés irányába mutatnak), akkor bizony ennek a kódexnek más – és adott esetben megbízhatóbb – volt a forrása, mint a többi, nála korábban másolt kissolymosi kéziratnak (ezt szemlélteti a 2. ábra). Ez újabb anomália.

Az első strófában található költői kép egyébként nem Bogáti Fazakas költői leleménye, hanem George Buchanané, a skót humanistáé, aki szintén elkészítette a zsoldárkönyv verses fordítását. Nagy karriert befutó, latin nyelvű, antikizáló metrikus parafrázisai Magyarországra is eljutottak, és minden jel arra utal, hogy Bogáti Fazakas Miklós időmértékes zsoldárfordítása is Buchanan-parafrázis. A 66. zsoldár fordításához számos kifejezést a 66. zsoldár Buchanan-féle időmértékes parafrázisából kölcsönöz.

A bibliai textus szerint a beszélő az „egész földet” hívja dicséretre.²⁵ Buchanan ezt az égtájakkal teszi érzékletesebbé (66, 1–3):²⁶

„Incolae terrarum, ab ortu
solis ultimum ad cubile,
eia domino psallite.”

Buchanan itt egy Horatiustól vett megoldást alakít át.²⁷ A textus Horatiusnál eredetileg így szerepel (Carm. IV, 15, 15–16):

„porrecta maiestas ad ortus
solis ab Hesperio cubili.”

Ez az antikizáló szóhasználat több helyen megjelenik Buchanan zsoldáraiban,²⁸ általában az „omnes gentes”, „omnes populi” és „omnis terra” bibliai kifejezések kibontásaként alkalmazva. De ennél konkrétabb átvételét is megtaláljuk a horatiusi soroknak (46, 31–32 és 50, 3–4):

„patravit in terris ab ortu
solis ad Hesperium cubile.”

¶ 25. A *Vulgatában*: „omnis terra”, Ps 65 (66), 1. A *Vulgatát* innen idézem: Robert WEBER, szerk., *Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem*, 5. kiad. (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2007). ¶ 26. George BUCHANAN, *Poetic Paraphrase of the Psalms of David: Psalmorum Davidis paraphrasis poetica*, szerk., ford., tan. Roger GREEN, Travaux d'Humanisme et Renaissance 1576

„vocabit in ius orbem ab ortu
solis ad Hesperium cubile.”

Mindkét esetben az egyedüli eltérés a horatiusi textustól az irány („ad... ab...”) felcsereléséből ered. A 46. zsoldár parafrázisának még a versformája is megegyezik Horatius idézett ódájával, ott is egy alkaioszi strófa 3–4. sorában kap helyet a szövegrész. Érdekes egyébként, hogy az 50. zsoldárban hasonló fordulatot használ a *Vulgata* is: „et vocavit terram ab ortu solis usque ad occasum eius”,²⁹ vagyis éppenséggel van bibliai zöngéje is az „ab ortu solis” szókapcsolatnak. A 66. zsoldárban a „Hesperium” lecserelésével ráadásul az antikizáló kifejezés is eltűnik, de még így is nyilvánvaló a horatiusi allúzió.

Buchanan nem csak egy bevett toposzt használ, amikor a kelettől nyugatig tartó ívvel írja le az „egész földet”. Kifejezetten Horatiustól kölcsönzött megoldással él, általában megtartva az antikizáló szóhasználatot is. A 66. zsoldár esetében valamivel rejtettebb az idézet, de még így is felismerhető. Azt pedig alig tartom valószínűnek, hogy Bogáti Fazakas Miklós Buchanantól függetlenül éljen hasonló költői leleménnyel, ugyanannak a zsoldárnak ugyanazon pontján felhasználva ugyanazt a toposzt, méghozzá olyan helyen, ahol a bibliai textus szövegszerűen nem kínálná föl ennek lehetőségét. Bogáti Fazakas zsoldára ezt az – úgy tűnik, antik mintából építkező – költői képet bontja ki a rá jellemző – és a magyar versforma megkövetelte – bőbeszédűséggel. Buchanannál még csak a kelet–nyugat ellentétpár jelenik meg, Bogáti Fazakas ezt a mező és a víz közti – szintén földrajzi jellegű – ellentéppárral egészíti ki (2–4. sor).

A *Mátéfi János kódex*ének változata nemcsak metrikailag megfelelő, de logikailag is izgalmasabb, összetettebb a másiknál. A hibásnak tartott verzióban a két ellentétpár nem kapcsolódik össze, mindkét alakzat a föld teljességét hivatott csupán kifejezni, ráadásul az „innen az nagy mezőn, túl az vízen” nem is válik topografikusan elrendezhetővé, egyszerű szószaporítás. A hibás strófa gyakorlatilag négyféle módon fejezi ki azt, hogy ’mindenki’.

A másik szövegváltozat ezzel szemben térképészetileg is elképzelhetővé teszi a tájat: a nagy mező keleten, a víz

(Genf: Droz, 2011), 288. A kritikai kiadásra a továbbiakban a zsoldár és az idézett sorok sorszámának megadásával utalok. ¶ 27. Uo., 570. ¶ 28. „...a sole Eoo ad Hesperum” (59, 21), „Orbis omnes incolae, a sole Eoo ad Hesperum” (100, 1–2). ¶ 29. Ps 49 (50), 1 (Hebr.). A LXX szerint: „et vocavit terram a solis ortu usque ad occasum”.

pedig nyugaton található. Nem feltétlenül gondolom, hogy az ószövetségi Izrael valós földrajzát írná le ez a strófa, bár éppenséggel Izraeltől keletre hatalmas síkságok, nyugatra pedig a Földközi-tenger (valamint a Vörös-tenger) található. Bogáti Fazakastól ez a fajta realizztikusság sem volna idegen, szereti a zsoltárokat történetileg és földrajzilag konkretizálni. Ezt ebben a zsoltárban is megteszi: a bibliai textus utal az exodus egyik legfontosabb mozzanatára, a tengeren való átkelésre, amely *Józsue könyvé*ben megismétlődik, de csak általánosságban beszél tengerről (Zsolt 66, 6). Bogáti Fazakasnál a nyolcadik strófában a „Veres-tenger” és a Jordán említésével mindkét esemény (2Móz 14, 21; Józs 3, 14–17) konkretizálódik, történetileg is rögzítve a zsoltár jelentését. A hetedik strófa végén szövegszerűen visszatér az első strófa ellentétpárja, de – Isten csodájának következtében – immár egyazon létezőre vonatkoztatva: „mint *mezőn*, úgy vivé népét, elfogá tenger vizét.”³⁰

Bogáti Fazakas tehát felhasználja a Buchanan-vers kínálta (horatiusi) képet, de intarzaszerűen beleszővi a saját ószövetségi tájképét is. A magyar szöveg dinamizmusát a földrajzi és logikai mozgás együttese adja. A strófa az általánostól indul („ez földön”), majd konkrét, képszerű leírását kapjuk a tájnak, ami nemcsak nyelviileg cizellál, de topográfiaileg is (kelet, mező – nyugat, víz), hogy az ötödik sorban visszaérkezzünk az általánoshoz („valahol országban”). Lehet, hogy rímtechnikailag nem egy Rimay-vers, mint poézis mindenesetre elég sűrűn szőtt.

Bogáti Fazakasnál Isten a zsidókat a „sárányhoz” hasonlóan próbálja meg (67. sor), míg a bibliai szöveg ezen a helyen ezüstöt használ (Zsolt 66, 10). Ennek szintén megtaláljuk az előzményét Buchanan 66. zsoltárának párhuzamos helyén (66, 43–45), az ő tollán az ezüst is arannyá válik. Egy sorral később Buchanan verse a „periclis” szóval konkretizálta azt, hogy miben állt Isten próbatétele, ennek egészen kézenfekvő fordítása a „veszély”, aminek megfelelőjét szintén hiába keressük a bibliai zsoltárban.

„Próbatúz mint *sárányat*, „igne, ut *aurum*, examinasti
sok *veszélybe* minket úgy, nos *periclis*; illigasti
próbakőre tőd zsidókat, hostium nos cassibus.”
vasba koptatád nyakunk,”

A 89. sor „tömjén” kifejezése ugyancsak megtalálható Buchananál (66, 58–60):

„bos et hircus sanguine aras
imbuent, nec *tura* derunt
de Sabaeo stipite.”

A bibliai textus csupán az áldozati állatokat sorolja föl. A törvényekből tudható, hogy az ételáldozathoz tömjént kellett adagolni (3Móz 2, 1), mégis gyanút kell fognunk, hogy Bogáti Fazakas ugyanazokon a pontokon használ a *Biblia* adott pontján szövegszerűen nem megtalálható kifejezéseket, ahol Buchanan is. Amennyire meg tudom ítélni, ezek a kifejezések Buchanan invenciói, máshol nem találtam megfelelőit. Ha pedig valóban azok, akkor igen valószínű, hogy az egyezések oka az, hogy Bogáti Fazakas a 66. zsoltár fordításakor Buchanan 66. zsoltárát is felhasználta.

Még egy utolsó példát mutatok az átvételre. Az ötödik strófában is Buchanan értelmező kifejtését (66, 13–15) veszi át Bogáti Fazakas, a kurzívval szedett kifejezéseknek most sem találjuk megfelelőjét a bibliai szövegben (Zsolt 66, 4):

„mint kegyes *atyját* tiszteljen, „te *parentem* laeta honoret,
mert szabad s nemes néped, te *potentem* prona adoret
mint *hatalmast*, úgy böcsüljen, tota rerum machina.”
mert nagyot tött szent kezéd!”

Az is figyelemre méltó, hogy Bogáti a grammatikai párhuzamot és az azzal járó anaforát is megtartja, sőt újabakkal egészíti ki. Az első strófához hasonló intarziát láthatunk itt is. Bogáti Fazakas zsoltára egész sorokat vesz át Buchananától, azoknak kézenfekvő fordítását adva, és megtartva a köztük lévő grammatikai kapcsolatot (mint..., mint...). De ezeket a sorokat saját soraival ékeli ki, mintegy ráfelelve Buchanan szövegére (mert..., mert...). Ezt az eljárást pedig különösen támogatja a magyar zsoltárfordítás metruma: a keresztrím és az eltérő szótagszám is megerősíti az átvett sorok szorosabb összetartozását. De nem csupán ez a funkciója a metrumválasztásnak. Ugyanis nemcsak a szövegszerű átvételek, de a metrumválasztás is a Buchanan-imitációt igazolja.

Buchanan 66. zsoltára szintén trocheusi dimeterekből épül fel, ráadásul ugyanúgy kétféle kólonból, mint Bogáti Fazakasé. Annyi a különbség, hogy Buchanan két teljes

³⁰ A verses szövegekben a kurzív kiemelések mindig tőlem származnak – Sz. Á.

(akatalektikus) dimeterhez kapcsol egy csonka (katalektikus) dimetert, így állnak össze háromsoros szakaszai.

— U — <u>U</u> — U — <u>U</u>	— U — <u>U</u> — U — <u>U</u>
— U — <u>U</u> — U <u>U</u>	— U — <u>U</u> — U — <u>U</u>
— U — <u>U</u> — U — <u>U</u>	— U — <u>U</u> — U <u>U</u>
— U — <u>U</u> — U <u>U</u>	— U — <u>U</u> — U — <u>U</u>
— U — <u>U</u> — U — <u>U</u>	— U — <u>U</u> — U — <u>U</u>
— U — <u>U</u> — U <u>U</u>	— U — <u>U</u> — U <u>U</u>

A Buchanan-parafrázis kritikai kiadása is kiemeli, hogy ez a metrum különösen ösztönöz szójátékok, rímek és asszonáncok létrehozására.³¹ Már a fenti idézetekben is látható, hogy a rímekkel egyébként nem operáló versforma mégis mennyi egybecsengést hoz létre, akár csak a grammatikai párhuzamok alkalmazásával. Ez szintén inspirálhatta Bogáti Fazakast, aki olyan versrendszert működtet, ahol alapvetően a rímek felelnek a sorok összetartozásáért. Nála is látunk belső rímeket és asszonáncokat (például a 40. és 73. sorban), amely versét rokon csengésűvé teszi Buchananéval.

Így amikor egész sorokat, sőt sorpárokat parafrazeál Buchanan verséből, ezt úgy tudja tenni, hogy megtartja a latin sorok metrumát, esetleg egymásra rímelő voltukat is (mint az utolsó példa mutatja), vagyis jelöltté teszi az átvételt. Saját, kissé átalakított rendszere viszont megkívánja, hogy az átvett, nyolc szótagos sorok közé hetes sorokat ékeljen – immár saját kiegészítéseivel. A metrikai rendszer poétikai lehetőséget kínál arra, hogy Bogáti Fazakas historizáló fordítása párbeszédbe elegyedjen Buchanan antikizáló szövegével. Vagyis nemcsak a metrumválasztás tűnik tudatosnak, hanem a metrumtól való eltérés is. Úgy is mondhatnám, hogy szép dolog George Buchanan trochaikus 66. zsoltárát trochaikus metrumban parafrazeálni, de az imitációnak mennyivel kifinomultabb formája az, amikor a metrumválasztás csak utal a költőelődre, és hagy némi teret a saját leleménynek is. Ebben az esetben ráadásul egészen konkrétan a verstér kitágításáról van szó.³²

Ám ez csak az egyik oldala a metrumválasztásnak. Bogáti Fazakas olyan formát választott, amely ugyanolyan trocheusi kólonokból áll, mint Buchanané, de amelyet mégis úgy tudott alakítani, hogy a gyülekezeti

éneklés kontextusában, szótagszámláló-ütemhangsúlyos versként is értelmezhető legyen. Bogáti Fazakas parafrázisa így mindkét metrikai és költészeti világ felé nyitott maradt. Még így is elment a határig: amikor Bogáti Fazakas Miklós abban a humanista közegben kalandozott, amelyre esetleg már Szenci Molnár Albert is felfigyelt volna, és amely közvetlenül összekapcsolja Balassi Bálint költészetével is: akkor a zsoltárkönyv későbbi olvasói (a *populus*) számára már nehezen értelmezhető szöveg és versforma jött létre.

Röviden a három tanulság. Egy ennyire szerteágazó kéziratosság esetén a szerzői variánsok szétszóródásával kell számolnunk. A *Mátéfi János kódexe* igen megbízhatatlan, sok másolói változtatást tartalmazó szövegállapotot rögzített. Viszont a fennmaradt források egymáshoz való viszonya alapján logikailag egyáltalán nem zárható ki, hogy bizonyos esetekben akár éppen ez a kódex tartalmazza egyedül a szerzői variánst, a 66. zsoltár esetében erre láttunk példát. Azaz a kritikai kiadás készítése során figyelemmel kell lenni a szövegvariánsaira.

Bogáti Fazakas Miklós költészetének eddig feltárt része is egy igen művelt, sok nyelven tudó és olvasó, de mindezt kizárólag a 16. századi magyar nyelvű költészet egyházi-populáris műfajaiban kamatoztató költő képét körvonalazta. A kritikai kiadás eddig elkészült kötete bemutatta görög és latin nyelvű olvashatóságait, teológiai és bibliakritikai inspirációit. Az már eddig is világos volt, hogy egészen tág kánonját hozta mozgásba a 16. századi magyar költészet dallam- és formakincsének, és általában több forrás alapján dolgozta ki fordításait. A kutatás a zsoltárok esetében eddig kevésbé vizsgálta a lehetséges humanista kapcsolódásokat: a 66. zsoltár elemzésével éppen erre tettem kísérletet. Talán a 16. századi irodalmi kánonunk mai képe szempontjából sem egészen elhanyagolható az a felfedezés, hogy van egy újabb korai, időmértekes magyar versünk, és van egy újabb Buchanan-parafrázisunk.

31. BUCHANAN, *Poetic Paraphrase...*, 570. 32. CSÖRSZ Rumen István, „Vers – dallam – szótagszám: Adalékok Balassi Bálint verstechnikájához”, in *Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra: Fiatal kutatók Balassi-konferenciája*

(Budapest, 2004. november 8–9.), szerk. KISS Farkas Gábor, *Traditio renovata* 1, 13–33 (Budapest, 2004), 19; illetve Bogáti Fazakasra alkalmazva: SZATMÁRI, „Szóbeliség, kéziratosság...”, 213.

A 66. zsoltár korábban nem jelent meg nyomtatásban. A könnyebb idézhetőség és visszakereshetőség végett közlöm a vers szövegét. A szövegközlés alapja ezúttal – a fenti érveléssel összhangban – a *Mátéfi János kódexe*. Nem közlöm az összes szövegvariánst, csupán néhány helyen javítom az alapszöveget, ahol a kézirat egyéni

változtatásait a verselés vagy a másik két kissolymosi kézirat, a *Péchi Simon-énekeskönyv* (PS) és a *Jancsó-kódex*³³ (JK) szövege egyértelművé teszi. Az átirat ejtéstükröztető, de modernizált helyesírást használ, a közreadói beavatkozások visszakövethetők a jegyzetekben.

Bogáti Fazakas Miklós

Psalmus LXVI

Szabad s úri nép örül

Nóta: Trochaicum: Úristen néz most mireánk

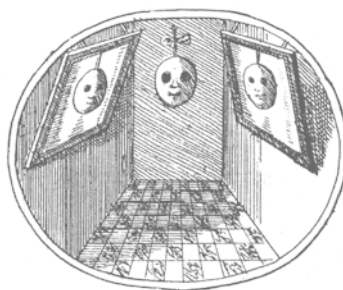
1.	Szentek ez földön ha vattok,
napkeletre, nagy mezőn,
vagy napesti földre laktok,
innen és túl a' vízen,	6.	Sőt, ezennel szép Sionba
jertek, elmélkedjete,
melly ijesztő néki dolga,
az pogánon értitek,
5	valahol országba laktok,
Úrnak hálát adjatok!	35	félni őtet hogy tanulja
minden, a' ki ezt hallja!
2.	Az nevét, az nagy hatalmát,
Istenünknek nagy nevét,
noh, dicsérvétek jóvoltát,	7.	Úr csudáltatja hatalmát,
írva hatta dolgait,
bölcseccsével mint szabadít,
10	mint lehet, ő szent nevét,
semmi nincs, ki úgy zsidókat,
mint ez ének, illetett.	40	mint fiait, szolgálát,
mint mezőn, úgy vivé népét,
elfogá tenger vizét.
3.	Bátor ezt mondjátok ennek:
szent Urunk és szent Atyánk,	8.	Rajta népét általvivé,
az Veres-tengert veré,
15	melly csuda míve kezede,
nézni sem győzzük csudánk,
mert nyakát sok ránk töröknek,
megszegéd a' sok pogánt.	45	félfelé Jordánt felűzé,
minket úgy költöztete,
ezzel erre minköt inte,
hogy csak ő Úr, s nagy keze.
4.	Az kik ez előtt zsidókat
vesztegették s rablották,
ím, azoktól az fiakat
szép hazájokban hozád,
sok pogánnal szent koronát
talp alatt imádtatád.	9.	Isten Úr leszen örökké,
nagy király ő mindenben,
nagy szömével néz pogánra,
ránk ne kelhessen fenén,
hogy erős hatalma nézve,
mit reánk szánt, ne legyen.
20		50	
25	5. Derék gyűléssel énekljen
ez egész nemzet neked,
mint kegyes atyját tiszteljen,
mert szabad s nemes néped,
mint hatalmast, úgy böcsüljen,
mert nagyot tött szent kezede!	55	10. Noh, tehát ennek dicsíret,
ezt dicsírvék mindene,
az mi jó, nagy Istenünknek
hangoson énekljete,
hadd legyen nagy híre ennek,
ezt kiáltsák mindene!
30		60	

³³ STOLL, *A magyar kéziratok...*, 31. sz.

11. Ez nehéz állapotunkat
jóra nagy sokszor hozá,
nagy halálból mente sokszor,
vive rabságból haza,
65 elisamtunk, szinte fogytunk,
esni, fogyni sem hagyta.
12. Próbátűz mint sáaranyat,
sok veszélybe minket úgy,
próbakőre tőd zsidókat,
70 vasba koptatád nyakunk,
hogy rabolkodtunk pogánnak,
nem tagadtuk meg hütünk.
13. Ennyi búban, ennyi gőzben,
lelki gőzben, s testiben,
75 noha ember ült fejünkön,
noha vűl tűzen-vízen,
végre vűl kövér, bő földre,
ültetél meg szép mezőn.
14. Ó, kegyes Attyám, ezekért
80 sátorodhoz felmegyek,
mint fogadtam, hogy nyomorgék,
szép hazámba ha megyek,
megköszönném Istenemnek,
áldozatokat teszek.
- 85 15. Rab valék, nyelvvel fogadtam,
jó kövéröket viszek,
ökröket, juhok, bakokat,
temiént is égetek,
szentek, ott nektek beszéllek,
90 Úr velem mint cselekedék.
16. Én valék nehéz ügyemben,
az halálhoz már közel,
Istenemhez felkiálték,
Úrhoz én menék nyelvvel,
95 az ki bűnös, bár kiáltson,
Isten annak nem felel.
17. Úr penig szavamra néze,
bűntelen voltam, hiszem,
nagy ügyemben megsegíte,
100 ím, szabadságban fejem,
Úrnak hála mindeneben,
hogy kegyelmesen velem.
18. Lőn nyomorgások zsidóknak
Dávidig pogán miá,
105 ki pogánt körül meghajtá,
népe szép hálát ada,
hatvanhatodik énekben
illy szerencsáját hagyá.

3 napeseti [szótagszámtöbbllet] 5 országban JK országba
[metrum] 16 a' csudánk [szótagszámtöbbllet] 25 énekeljen
[szótagszámtöbbllet] 33 dolga neki [rím] 42 szárazstá PS
JK elfogá [metrum] 58 énekeljete [szótagszámtöbbllet]

64 hozá PS JK haza [értelem] 72 tagadtunk PS JK tagad-
tuk [értelem] 75 fejünkön JK fejünkön [rím] 87 juhokat
PS JK juhok [szótagszámtöbbllet] 90 [szótagszámtöbbllet]

A könyv
a kora újkori Kárpát-medence
művelődésében

Finita Bude Anno dñi. M.CCCC.LXXIII.
in uigilia penthecostes: per Andreā Hefs.

„A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében:
kiadás, befogadás, használat” című,
a nyomtatott magyarországi könyv 550. évfordulója tiszteletére tartott
konferencia előadásai
(Sárospatak, 2023. szeptember 6–9.)

Szervezte
a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya,
a magyarországi és határon túli egyetemek régi magyar irodalmi tanszékeivel,
doktori programjaival és a korszak kutatásában érdekelt
egyéb szakmai műhelyekkel együttműködve

A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében

Kiadás, befogadás, használat

Szerkesztette
PAPP INGRID

MTA Könyvtár és Információs Központ

HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet

BUDAPEST

2025

Készült
a MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁR ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT és
a HUN-REN BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
együttműködésével

A kötetet tervezte
HORÁNYI KÁROLY

Lektorálta
KECSKEMÉTI GÁBOR, MONOK ISTVÁN

A személy- és helynévmutatót összeállította
BUDAI-KIRÁLY TÍMEA

A technikai szerkesztésben közreműködött
MOLNÁR ANNAMÁRIA

A kötet
a Magyar Tudományos Akadémia és Könyvtára alapításának
200 éves évfordulója, az MTA200 ünnepi programsorozata keretében,
az Akadémia támogatásával jelent meg

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

MTA 200 ÉVES
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

**HUN
REN**

BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

ISBN 978-615-6792-08-2

A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében

A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya a magyarországi és határon túli egyetemek régi magyar irodalmi tanszékeivel, doktori programjaival és a kor-szak kutatásában érdekelt egyéb szakmai műhelyekkel együttműködve 2023. szeptember 6–9. között *A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében: kiadás, befo-gadás, használat* címmel, Andreas Hess budai műhelye felállításának 550. évfordulója előtt tisztelegve rendezett tudományos konferenciát. A reneszánsz- és barokk-kutatók ötvennegyedik alkalommal megtartott éves nagykonferenciájának negyedikében adott otthont Sárospatak. Az esemény házigazdája és társszervezője ebben az évben az újonnan alakult Tokaj-Hegyalja Egyetem lett volna, azonban az egyetem rektori feladatokkal átmene-tileg megbízott rektorhelyettese – több mint félszázados történetünkben példátlan módon – hat nappal a konfe-rencia kezdete előtt visszavont a konferenciát érintő min-den, előzetesen írásban rögzített felajánlást. Hogy ez az intézkedés hogyan érintette a szervezőket, azt mindenki megítélheti, aki valaha is, akár szervezőként, akár csupán résztvevőként megjelent hasonló rendezvényen. Hogy a visszavonás hozott-e az intézménynek bármiféle megta-karítást vagy más, számszerűsíthető hasznot, nem tud-hatjuk. De abban bizonyosak vagyunk, hogy az egyetem tekintélye, presztízse, szakmai súlya és szavahihetősége példátlanul nagy arányban roncsolódott. A legkellemet-leőbb helyzetbe a Tokaj-Hegyalja Egyetemhez tartozó Speculum Kutatócsoport tagjai kerültek, akik Monok István professzor úr vezetésével, nagyszerű lélekjelenlét-ről, szervezőkészségről és kollegialitásról tanúságot téve, gyakorlatilag átvették a társszervező szerepét, a korábbi három sárospataki fogadtatáshoz hasonlóan odaadó, vendégszerető házigazdának bizonyultak, és – együtt-működve az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz

Osztályával – végül biztosították a konferencia sikeres megvalósítását. Munkájukban támaszkodhattak Tamás Edit, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma igazgatójának és Dienes Dénes, a Református Hittudo-mányi Egyetem professzora, a Református Kollégium Gyűjteményeinek főigazgatója hatékony támogatására.

A konferencia két nevezetes helyszínen, a sárospataki Rákóczi-várban és a Sárospataki Református Teológiai Akadémián valósult meg. A nyitónapon a Rákóczi-várban Kecskeméti Gábor akadémikus, az Irodalomtudományi Intézet igazgatója és Monok István, az MTA Könyvtár, Levéltár és Információs Központ főigazgatója köszön-tötte a résztvevőket. A megnyitó alkalmával indították el és mutatták be az Irodalomtudományi Intézet korábbi igazgatója, Klaniczay Tibor akadémikus teljes munkás-ságát feldolgozó és szövegében is közlétező honlapot, amelynek létrehozása a Klaniczay-év keretei között vá-lósult meg az intézetet alapító igazgató születésének száza-dik évfordulója alkalmából.

A konferencia tudományos üléseinek sorát három ple-náris előadás nyitotta meg. V. Ecsedy Judit, a *Régi ma-gyarországi nyomtatványok* nyomdászattörténeti szakér-tője a kora újkori nyomtatványokat létrehozó szellemi és gyakorlati közreműködőkre egyaránt kiterjedő, sokféle statisztikai és analitikai metszetben ismertette az Orszá-gos Széchényi Könyvtárban évtizedek óta készülő retros-pektív nemzeti bibliográfia öt kötetének nyomtatványa-nyagát. Monok István olvasmánytörténeti szempontból tekintette át a kora újkori Magyar Királyságban és Er-délyben működő intézményi könyvtáraknak az értelmi-ségi réteg olvasmányműveltségének alakításában játszott szerepét. Tóth Zsombor, az Irodalomtudományi Intézet főmunkatársa szöveghasználat-történeti szempontból jel-lemezte a kora újkort, és Tatai Csirke Ferenc *A' Holnap-nak minden napjaira intéztetett keresztyéni elmélkedések...*

című művén keresztül mutatta be a fordítás és újrafordítás kérdését. A plenáris előadások széles horizontot megnyitó problémafelvetéséhez a konferencia további napjaiban tematikusan és időrendben kapcsolódtak az előadások. A konferencia négy napja alatt harmincnyolc magas színvonalon megtartott tudományos előadás hangzott el, amelyek historiográfiai, könyv-, nyomda-, könyvtár- és szövegtörténeti szempontból tekintették át a kora újkori könyvhasználatot. A Rebakucs-konferenciák történetében először került sor poszterek bemutatására: lehetőséget biztosítottunk PhD fokozatot még nem szerzett kollégáknak, hogy a konferencia idején végig megtekinthető poszterek segítségével és azokhoz kapcsolódó rövid előadásokkal ismertethessék kutatásaikat. A konferencia zárónapján a 18. századi felekezeti könyvhasználat témájában hangzottak el tudományos előadások.

Az elmondottakból jól látható, hogy a Tokaj-Hegyalja Egyetem példátlan hozzáállása ellenére a több mint öt évtizedes hagyományokkal rendelkező tudományos konferencia teljesítette a hozzá fűzött reményeket, magas színvonalon, nagy tudományos hozammal és gazdag tartalommal valósult meg. Ezt követően az előadóknek lehetőséget biztosítottunk előadásaik tanulmánnyá fejlesztett változatának tanulmánykötetben való közzétételére, amellyel huszonhét szerző élt. Ezeket az írásokat tesszük közzé a jelen kötetben.

A tudományokhoz és mesterségekhez való szakmai-atlan és szakszerűtlen hozzáállás természetesen a kora újkorban sem volt ismeretlen; a professzionalizmus és a színvonaltalanság mindig is egymás mellett, egymással

kölcsönhatásban éltek. A könyvtörténet jól ismert példát írt le erre a Nádasdy Tamás országbíró sárvár-újszigeti birtokán berendezett nyomda első, bécsi származású nyomdászának, Johannes Strutiusnak a tevékenységében. Strutius 1536-ban vagy 1537-ben látott hozzá a nyomda berendezéséhez, és csak hosszabb idő elteltével derült ki, hogy nem ért a betűmetszéshez. Sylvester János *Grammatica Hungarolatina* című munkájának három évig tartó nyomtatási munkálatai alatt tűnt ki Strutius alkalmatlansága. A nyelvtankönyvben használt „apró kurziva rosszul olvasható, kimustrált”, és teljesen alkalmatlan volt olyan jelentős mű kinyomtatására, mint Sylvester *Új Testamentuma*, amelynek a grammatika egyfajta előkészülete volt. Strutius nem rendelkezett megfelelő betűkészlettel, és maga sem tudta a szükséges betűket előállítani. Amikor nyilvánvalóvá vált a nyomdász kudarca és a munka elvégzésére való képtelensége, még megtartották munkájában, amíg nem találtak egy alkalmasabb mestert. Így hát még a magyar Újtestamentum szedése és nyomtatása is vele kezdődött meg. Végül a nyomda pártfogójának, Nádasdynak fogyott el a türelme, és Dévai Bíró Mátyás közvetítésével Abádi Benedeket hívták meg a nyomda vezetésére, aki 1540 elején érkezhetett és vehette át a munkát, amellyel az év leforgása alatt el is készült. Így már a legkorábbi magyar nyomdászati idejében együtt tanulmányozható a szánni való dilettantizmus és az elhivatott hozzáértés.

Őszintén reméljük, hogy az itt közzétett tanulmányok – a magyar könyvtörténet 550 éves hagyományaira visszatekintve – az utóbbit testesítik meg, s szerkesztői munkánkkal is ugyanezt igyekeztünk érvényre juttatni.

Papp Ingrid

Tartalom

A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében (<i>Papp Ingrid</i>)	5
Egy irodalom- és művelődéstörténeti konferenciakönyvtörténetész olvasata (<i>Monok István</i>)	7
V. ECSÉDY JUDIT: Az első kétszáz év (1473–1673)	13
MONOK ISTVÁN: A könyvtár tartalmi összetétele – az iskola szellemi arculata – 16. századi protestáns iskolai könyvtárak Trencsénben és Németújváron	21
N. KIS TÍMEA: O tempora, o libri! – A könyvek recepciójának 16–17. századi változásai az orvostudomány vonatkozásában	29
KASZA PÉTER: Írni, szerkeszteni, kiadni – Velius <i>De bello Pannonico</i> című műve a megírástól a 18. századi első kiadásig	37
GYULAI ÉVA: „Habet suum fatum libellus” – Daróczy Ferenc prágai nyomtatványa	47
TÓTH GERGELY: Filológia, őstörténet és a „visszaperelt” Attila – Bél Mátyás <i>Adparatus</i> ának Calanus-edíciója és a honi tudományos igényű forráskiadás kezdetei	63
SZILÁGYI EMŐKE RITA: A bibliofil Oláh Miklós	70
SZABÓ ANDRÁS: A vizsolyi nyomdáról másképpen	76
PETRŐCZI ÉVA: Szenci Kertész Ábrahám és Lüneburg	81
PESTI BRIGITTA: Mecénás, patrónus, szponzor – Differenciálterminológiai kérdések és sajátosságok a kora újkori hazai irodalom- és kultúratámogatás kapcsán	86
GARADNAI ERIKA: Zilahi János hitvédelmi irata a prelimináriában szereplő szövegek tükrében	95
SIPOS GÁBOR: Olvasó, tollal a kezében – Vitakozó margójegyzetek a kora újkori erdélyi könyvtárakban	101
BOGÁR JUDIT: A használat kérdéseiről Pázmány Péter áhítati művei kapcsán	107
BALLA LÓRÁNT: Prédikációskötetben közzétett kalendárium szerepe a (könyv)kiadás–befogadás–használat során	115
LACZHÁZI GYULA: Közönségképzetek a kora újkori magyar költészetben	124
P. VÁSÁRHELYI JUDIT: Költői barátság vagy vetekedés? – Szenci Molnár Albert és Georg Rem latin versei	133
SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA: Lappangó és töredékes könyvek, avagy elveszett és hiányos szövegek a 16. századi magyar irodalomban	141
SZATMÁRI ÁRON: Nyomtatott irodalom kéziratban – Humanista poézis, időmérték és magyar ritmus Bogáti Fazakas Miklós 66. zsoltárában	147
ORBÁN ÁRON: A Clusius-kódex és a <i>Fungorum historia</i> keletkezésének néhány kérdése	157
DUKKON ÁGNES: A Lázár-vízió motívumai egy 15. század végén keletkezett francia pásztorkalendáriumban és Krizsafán fia György látomásaiban (<i>Visiones Georgii</i> , 1353)	171
BÍRÓ CSILLA: Gregorius Coelius Pannonius pálos szerzetes hebraista forrásairól	181
MÁTÉ ÁGNES: Lucretia, az író nő – Az RMNy 693 (ifj. Heltai, Kolozsvár, 1592) címlapillusztrációjának helye a <i>Historia de duobus amantibus</i> 15–16. századi ikonográfiai hagyományában	189
MACZÁK IBOLYA: A láthatatlan könyvtár – Forráshasználat Illyés András prédikációgyűjteményeiben	203
BÉLA BÁLINT: Hermányi Dienes József olvasmányai	212
TÜSKÉS ANNA: Francia kéziratok a pozsonyi Notre-Dame apácák könyvtárában	217
HEGYI ÁDÁM: Történetíró református lelkészek olvasmányai a 18. században	225
OLÁH RÓBERT: Könyvaukciók a Debreceni Református Kollégiumban (1743–1842)	233
Személynevek mutatója	241
Helynevek mutatója	251
A kötet szerzői	255